

УДК 725.75(477.74)

**КОМПЛЕКС СПОРУД БЛАГОДІЙНИХ ЗАКЛАДІВ
НА КУЯЛЬНИЦЬКОМУ КУРОРТІ**

Стоянов Федір Федорович, к. і. н.

головний спеціаліст Управління охорони об'єктів культурної спадщини

Одеської облдержадміністрації

тел. (роб.): 0482-34-63-88

Анотація: В статті досліджуються фрагменти забудови Куяльницького курорту кінця XIX – початку XX ст. У фокусі уваги об'єкти соціальної сфери, що зводились на Куяльницькому курорті на кошти меценатів. Визначена їх загальна кількість, типологія та хронологія будівництва. Проведено їх архітектурний аналіз. Запропоновано об'єднання декількох благодійних закладів в єдиний комплекс пам'яток архітектури і містобудування.

Ключові слова: Одеса, Куяльник, курорт, пам'ятка архітектури, забудова, лікарня, церква, благодійність, комплекс.

Проблема дослідження: історія створення і розвитку Куяльницького курорту: вдосконалення його інфраструктури та еволюція архітектурного образу. В центрі уваги фрагменти історичної забудови – споруди зведені з метою організації належного перебування, оздоровлення і адаптації представників малозабезпечених прошарків населення.

Мета роботи: визначення головних етапів будівництва об'єктів соціальної сфери, аналіз їх впливу на розпланувальну і об'ємно-просторову структуру курорту.

Завдання роботи: з'ясування кількості збережених соціальних об'єктів, здійснення їх короткого архітектурного аналізу, визначення сучасного функціонального використання, а також проведення їх локалізації та ідентифікації.

Перші кроки на шляху організації лікувальної справи на Куяльницькому лимані були зроблені на початку 1830-х рр. після наукового обґрунтування цілющих властивостей лиманних грязей лікарем Е. С. Андрієвським. За його ініціативи та за підтримки генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова на південно-західному березі Куяльницького лиману була побудована перша грязелікарня. Одночасно міська влада заохочувала одеситів освоювати територію навколо лікувального закладу, для цього городянам відводилась земля під забудову безкоштовно [6, с. 551]. Таким чином, до кінця 1840-х рр. сформувався праобраз майбутнього курорту, його функціональна спрямованість та планувальна структура. Рекреаційну зону утворювали два десятки приватних наділів з дачами і пансіонатами, а також територія навколо міської двоповерхової грязелікарні.

Після передачі у 1868 р. грязелікарні у приватні руки були створенні умови для популяризації Куяльницького курорту та приваблення нових клієнтів. В 1873 р. до дачного містечка була прокладена залізнична гілка [3, с. 266]. До кінця 1880-х рр. Куяльник перетворився на один з найбільших оздоровчих центрів на Півдні Російської імперії. Однак сучасники відмічали, що він поступався провідним бальнеологічним курортам Європи головним чином через відсутність належної інфраструктури [7, с. 65–67]. Для подолання цього відставання на межі XIX і XX ст. до Куяльнику був підведений водопровід і каналізація, покращені шляхи сполучення, споруджена та устаткована за останнім словом техніки нова

велика грязелікарня тощо [1, с. 8–9; 6, с. 551–552]. У рамках цього процесу були зроблені також кроки для організації належного перебування на лимані малозабезпечених хворих. Їх значна присутність у рекреаційній зоні та непорядкованість побуту вносила дисгармонуючий елемент у функціонування курорту. Для вирішення цієї проблеми на Куяльнику були побудовані декілька лікувальних закладів для найбільш вразливих відвідувачів курорту.

На жаль, забудова Куяльнику (як в цілому, так і окремих фрагментів) не стала предметом спеціального дослідження ні в XIX, ні в XX ст. Виключення становить лише містобудівний і архітектурний акцент містечка – Нова міська грязелікарня. Грандіозний за своїми масштабами та передовий за технічним оснащенням оздоровчий заклад від часу побудови в 1892 р. зібрав багату історіографію [6, с. 547–550; 12, с. 42–49; 8, с. 1–3; 9, с. 90–92]. Про інші будівлі маємо лише розрізнені та уривчасті відомості у літературі краєзнавчого характеру. І якщо історичні обставини появи деяких будівель знайшли певне відображення в літературі, то їх архітектурні особливості, здебільшого, залишились поза увагою. У краєзнавців до цього часу виникають труднощі з ідентифікацією багатьох збережених будівель, що були складовими історичної забудови дачного району Куяльник [5]. В путівниках і довідкових адресних книгах кінця XIX – початку XX ст. згадується велика кількість приватних грязелікарень, пансіонатів, медичних установ, але більшість з них важко співвіднести з існуючими на сьогодні будівлями. Більша частина історичного фонду забудови не збереглася до нашого часу, або втратила автентичний вигляд.

Безсумнівними орієнтирами для дослідника є дві споруди, що майже не змінили зовнішнього вигляду. Мова йде про Нову міську грязелікарню та церкву святого Пантелеймона. Саме навколо останньої, за історичними даними, розмістилося декілька споруд, що функціонували як установи надання медичної і гуманітарної допомоги малозабезпеченим. З'ясування їх кількості, історії появи та стану на сьогоднішній день і є завданням даного дослідження.

В статті розглядаються будівлі, що були зведені на Куяльнику спеціально для задоволення потреб найбільш вразливих відвідувачів курорту. Мета дослідження полягає у визначенні головних етапів будівництва споруд для оздоровлення та адаптації малозабезпечених, а також у проведенні їх локалізації та ідентифікації. Разом з цим планується здійснити короткий архітектурний аналіз цих об'єктів.

Слід зазначити, що проблема організації належного перебування незаможних на Куяльнику завжди стояла дуже гостро. Для ілюстрації стану справ можна навести цитату із путівника 1889 р.: „бідняки, що приїхали здалеку, не маючи засобів до життя, поселяються на березі лиману просто неба і потерпають від негод, які в значній мірі послаблюють благодійний вплив лиманів. Місцеві жителі, переважно євреї, допомагають біднякам, будуючи для них бараки, а на зібрані пожертвування постачають білизну і харчі, покращуючи, таким чином, їх становище” [10, с. 31]. Відомо, що органи міського самоврядування також брали участь у вирішенні питання, виділяючи кошти на утримання бідних хворих на Куяльницькому лимані. Проміжним результатом опікування злидінними хворими стало спорудження на початку 1880-х рр. для них тимчасового житла. Однак цей захід не привів до суттєвого покращення умов перебування малозабезпечених на курорті: „в самому центрі... розташовано два паралельні бараки, буквально, наповнені бідняками, каліками, хворими. ...вони розходяться по всіх околицях лиману для купання і зібрання милостині, без якої не можуть оплатити своє убоге житло” [10, с. 65–66].

На деяких фотографіях Куяльницького курорту кінця XIX ст. фіксуються згадані споруди – дві будівлі барачного типу на декілька десятків чоловік кожний (рис. 1). Це були перекриті двосхилим дахом призматичні споруди з блоків каменя-черепашника. Три поздовжні стіни з перегородками утворювали просту конструктивну структуру гуртожитків, планувальна схема яких базувалась на коридорному принципі побудови. Біля бараків розміщувались споруди господарського і санітарного призначення – напівземлянки та земля-

нки. Поблизу них на березі лиману функціонували купальні – дерев'яні павільйони на палях.

Рис. 1. Вигляд Нової міської грязелікарні. На передньому плані – бараки для бідних, зведені в 1880-х рр. (фото 1890-х рр.)

Притулки для бідних розміщувалися в південно-західній частині великої земельної ділянки площею близько 6 десятин, що належала місту. По мірі розвитку і розширення курорту ця ділянка в кінці XIX ст. перетворилась на своєрідне ядро курортного містечка, адже займала центральне місце розташування в його планувальній структурі. Від неї у північному і південному напрямку відгалужувалися дві смуги приватних наділів, що були забудовані різного роду прибутковим житлом: пансіонатами, особняками, дачними будинками [3, с. 272; 4, с. 117]. В умовах неухильного зростання цін на землю в рекреаційній зоні вірогідність надання приватної ділянки для зведення не орієнтованих на отримання прибутку будівель була близька до нуля. Тому лише завдяки наявності значного за площею міського наділу виникла можливість будівництва на Куяльнику об'єктів некомерційної нерухомості. Іншим важливим чинником їх появи стало бажання і готовність заможних городян робити благодійні внески для забезпечення гідного перебування на курорті представників соціально незахищених прошарків населення.

Першим меценатом, що пожертвував значну суму на покращення життя незаможних хворих на лимані, став міський голова Г. Г. Маразлі. Він виступив з пропозицією побудувати на Куяльнику за власний рахунок будівлю для народного училища та церкви. Для цього Г. Г. Маразлі перевів на рахунок міської управи 12 тис. крб. У конкурсі проєктантів переміг архітектор Аркадій Дмитрович Тодоров, саме його креслення стали відправними для будівельників.

Закладка обох будівель відбулася 6 травня 1886 р. Незаможні курортники та жителі оточуючих сіл брали активну участь у підсобних роботах. Сприяв будівництву і власник суміжної дачі доктор А. В. Бертенсон. На території його ділянки було влаштовано спуск з Жевахової гори. Це дозволило значно скоротити час та витрати на доставку будівельних матеріалів з Усатівських хуторів.

До кінця серпня 1886 р. будівництво було закінчено. Церква святого великомученика і цілителя Пантелеймона стала духовним кормилом калік та страждених на Куяльнику [11, с. 305–306]. Першим священником став В. П. Нежданов, який суміщав сан з посадою

директора однокласного народного училища, що відкрилось одночасно з початком богослужінь. Обидва об'єкти збереглися до нашого часу.

Прямокутна за планом будівля народного училища частиною північного фасаду примикає до південного фасаду Пантелеймонівської церкви. Таким чином, дві споруди утворюють Г-подібну конфігурацію. Оскільки будівлі мали різне функціональне призначення, їх архітектурний аналіз доцільно здійснювати окремо.

Об'ємно-просторова композиція церкви традиційна для храмової архітектури регіону. Призматичний об'єм церкви перекритий хрещатим склепінням. Вінчання храму становили п'ять тендітних цебулеподібних бань на високих глухих барабанах, що були смисловим і декоративним центром композиції. На жаль, в 1930-х рр. вони були втрачені, зараз покрівлю церкви становить вальмовий дах зі скромною желяною банею. До східного фасаду примикає півкруглий у плані вітвар, перекритий конхою. З протилежного боку – невеликий притвор, завершений у вигляді закомари. На межі XX і XXI ст. до притвору з західного боку була прибудована двоярусна дзвіниця з пірамідальним восьмигранним шатром. Декоративне оформлення фасадів храму в цілому здійснене у дусі „неоросійського” стилю. Сучасний вигляд церкви поступається первісному у виразності і витонченості архітектурних форм.

Будівля народного училища – це одноповерховий перекритий вальмовим дахом призматичний об'єм. Внутрішні приміщення згруповані навколо невеликого коридору. Фасади будівлі розчленовані прямокутними віконними прорізами, що фланковані пілястрами. Горизонтальні членування виявлені широкими підвіконними полицками та карнизом на невеликих дентикулах. Зразу після побудови дах народного училища прикрашали кокошники над віконними осями та чотиригранне пірамідальне шатро над північним фасадом. На даний момент ці декоративні елементи втрачені. Первісні інтер'єри приміщень також не збереглися. В 1970–80-х рр. в колишній будівлі народного училища функціонував дитячий садок, зараз вона переобладнана під житло настоятеля храму.

Порівнюючи дві споруди, можна зазначити, що об'єм училища трактується як другорядний по відношенню до церкви. Незважаючи на певні втрати автентичності екстер'єру в радянський час, обидві будівлі продовжують складати гармонійний архітектурний тандем, що репрезентує вдале втілення єдиного архітектурного задуму (рис. 2).

Рис. 2. Церква святого Пантелеймона та народне училище (фото 1880-х рр.)

Будівництво церкви святого Пантелеймона стало прологом подальшого спорудження благодійних закладів, але вже лікувального спрямування. В путівниках початку ХХ ст. згадуються дві лікарняні будівлі. Одна з них – „відділення Миської лікарні для незаможних хворих” – хронологічно є більш ранньою. Початок її спорудження відноситься до 1898 р., прізвище архітектора встановити не вдалося. За даними, що також потребують уточнення, замовником будівництва виступила відома грецька сім'я Маврокордато, ймовірно Матвій Миколайович Маврокордато [2, с. 9].

Джерела свідчать, що одноповерхова лікарняна споруда знаходилась на відстані 300 кроків від Нової миської грязелікарні – зразу за Пантелеймонівською церквою у напрямі дачі Яхимовича [13, с. 3; 3, с. 271]. Як з'ясувалось, донедавна в ній розміщувались виробничі потужності меблевого цеху. Слід також зазначити, що на схемах розміщення об'єктів культурної спадщини ця будівля зафіксована, але у списки пам'яток занесена як „службовий корпус церкви святого Пантелеймона, кінець ХІХ ст., арх. А. Д. Тодоров”. На цю прикру помилку в назві пам'ятки архітектури ще в 1992 р. звернув увагу архітектор одеського філіалу інституту „Укрпроектреставрація” А. Н. Вербицький. Однак ні тоді, ні пізніше список не був відкоригований.

Будівля відділення Миської лікарні доповнила стилістичний ряд, заданий будівлею церкви святого Пантелеймона та народного училища, що розташовані поруч. Фасади лікарні також вирішені з використанням декоративних елементів, притаманних „неоросійському” стилю. Об'ємно-просторову структуру споруди утворює видовжений призматичний об'єм, ускладнений трьома ризалітами: одним центральним – з боку чолового (східного) фасаду та двома фланговими – з боку тильного (західного). Дах вальмовий. Планувальна схема нескладна, в її основу покладений анфіладний принцип побудови. Ядро утворюють 6 центральних приміщень. Це вестибуль, прихожа, цейхгауз та 3 кабінети: головного лікаря, медичної сестри і шеф-повара [13, с. 3–4]. Ці приміщення зв'язані з двором через чорний вхід, а з вулицею – через головний, що запроектований по центральній осі ризаліту чолового фасаду. Службові входи з торців будівлі обслуговували дві великі лікарняні палати, що примикали до центрального ядра з обох боків. Палати були оснащені окремими санвузлами і призначались для перебування хворих різної статі. Лікарня була розрахована на 28 хворих (14 жінок і 14 чоловіків).

Архітектурно-декоративне вирішення головного 21-осьового фасаду базується на принципі осьової симетрії. Центральна вісь виявлена ризалітом, що завершений трикутним фронтоном. На поле фронтону спираються дерев'яні кронштейни конструкції даху глибокого виносу. Усі віконні прорізи прикрашені простими лучковими сандриками, що за формою повторюють цегельне перекриття прорізів. Усі вікна спарені, у простінках між ними – фігурні кам'яні колонки, декоровані рослинним орнаментом. Колонки є найвиразнішим елементом архітектурного декору, який на тлі нетинькованої поверхні стін та розвантажувальних повздовжніх цегельних поясів, що розкреслюють фасад по горизонталі, виглядає досить ефектно.

Взагалі, будівля справляє враження досить похмурої споруди, головним чином за рахунок малої висоти та невеликих віконних прорізів, столярне заповнення яких заглиблено в товщу стіни, ніби в ніші.

Усі інші фасади узгоджені з чоловим, але майже позбавлені декору. Первісні інтер'єри на збереглися. З боку двору будівля затінена прибудовами пізнішого періоду. За час використання приміщень колишньої лікарні в якості виробничої споруди дещо порушилась її початкова об'ємно-просторова структура, а через зміну функціонального призначення зменшився композиційний вплив на оточуючу забудову (рис. 4). Зараз приміщення медичної установи використовуються як склад.

Закінчує перелік благодійних закладів на Куяльницькому лимані „амбулаторії Товариства опікування незаможними хворими”. Ця одноповерхова будівля на підвалі була зведена в 1903–1904 р. за проектом архітектора Ю. М. Дмитренка.

Рис. 3. Комплекс благодійних закладів на Куяльницькому курорті.
Вигляд з півдня (фото 1910-х рр.)

Рис. 4. Загальний вигляд відділення Міської лікарні для незаможних хворих
(фото 2011 р.)

Роботи велись під наглядом та керівництвом члена міської управи Н. П. Дмитрієва, що мав величезних досвід будівництва медичних установ. Слід зазначити, що кошти на спорудження (15 тис. крб.) пожертвував на той час вже колишній міський голова

Г. Г. Маразлі [2, с. 9]. Загальною координацією роботи лікарні здійснювало правління Товариства допомоги бідним хворим на Одеських лиманах. Ця благодійна організація надавала матеріальну підтримку незаможним молодим людям, які після лікування мали можливість повернутися до трудової діяльності. На початку ХХ ст. контора Товариства розміщувалася на вул. Маразлієвській, 38. Його головою довгий час був відомий меценат Артур Анжелович Анатра.

Ділянка під будівництво амбулаторії (250 кв. саж.) була відведена міською управою за територією церкви святого Пантелеймона, по сусідству з відділенням Міської лікарні. Таким чином, обидві лікарняні споруди розміщувалися поруч, а їх зовнішні параметри мали багато спільних рис.

Амбулаторія Товариства – це видовжений з півночі на південь призматичний об'єм, центральна частина якого на метр вивисувалась над основним. По центральній осі східного фасаду будівля була доповнена невеликим майже кубічним об'ємом ризаліту, а з північного і східного – ризалітами менших розмірів. Усі об'єми перекривались двосхилими дахами глибокого виносу на дерев'яних консолях. Великі площини даху, що на різних висотних рівнях заломлювались під однаковим кутом, виглядали досить ефектно, особливо над приземленою одноповерховою спорудою. Ще одним декоративним засобом, за допомогою якого архітектору вдалося досягти своєрідності у трактуванні досить лаконічної споруди, стало використання нетинькованої цегельної кладки стін з випусками. Спокійний цегельний декор став благодійним тлом, на фоні якого досить виразно виглядали такі прості декоративні засоби, як горизонтальні пояски та членування фасадів на цоколь, фриз тощо (додаток 3). Зовнішній вигляд споруди, у якому головну роль відігравали цегла, дерево і червона черепиця, дуже зближував її з найкращими взірцями одеських лікарняних споруд епохи модерну: Єврейської лікарні на М'ясоїдівській та Нової міської лікарні на Слобідці.

Після II світової війни приміщення амбулаторії використовувались під склад. На жаль, зміна функціонального призначення і неналежна експлуатація будівлі в радянський період, а також природні катаклізми, такі як зсуви ґрунту та затоплення внаслідок прориву дамби лиману в 1926 та 1941 рр., призвели спочатку до погіршення її технічного стану, а потім до повного зруйнування в 2000 р.

Отже, з 1886 по 1904 р. для надання допомоги представникам соціально незахищених верств населення в центрі Куяльницького курорту сформувався комплекс благодійних закладів, що були зведені на приватні пожертвування. Територія комплексу була оточена огорожею. До нього, окрім невеликих господарських та житлових будинків, входили чотири значні за розмірами об'єкти різного функціонального призначення: церква, училище та дві лікарняні будівлі. Таким чином, в результаті поетапної забудови утворилося своєрідне подвір'я, у розпланувальній і об'ємно-просторовій композиції якого домінувала культова споруда. В архітектурно-художньому вирішенні фасадів усіх складових комплексу тісно поєдналися елементи модерну та „неоросійського” стилю.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. комплекс благодійних споруд відіграв роль реабілітаційного центру з функціями фізичного та духовного оздоровлення. Його побудова не лише дала можливість розв'язати проблему цивілізованого перебування на Куяльнику незаможних хворих, а й сприяла зовнішній привабливості курорту, збагативши його архітектурний образ.